

Patriezen

langs Wieken en Dieken

Inhoudsopgave:

1.0	Inleiding	3
2.0	Fortwijk en Kalkwijk	5
3.0	Het jaar van de patrijs	12
4.0	Patrijzen in de vorige eeuw, hoe was het ook al weer	16
5.0	De patrijs	22
	5.1 Sporen van patrijzen	33
	5.2 Wat eet een patrijs	35
6.0	Columns	39
	6.1 Met een kijker zie je meer	40
	6.2 Boven het maaiveld	41
	6.3 Eenoudergezin	42
	6.4 Winterklaar	43
	6.5 Patrijzen explosie	44
	6.6 Geslachtskenmerken	45
	6.7 Vogels en voedsel	46
	6.8 Eenzame patrijs	47
	6.9 Vrijgezelle man	48
	6.10 Haantje de voorste	49
7.0	Groei patrijzenstand	50
8.0	Dagboeken	54
9.0	Projecten	66
10.0	Patrijzen in het nieuws	68
11.0	Papagaaien	70
12.0	Predatie en predatiedruk	73
13.0	Interviews	79
	13.1 Johan Poffers	80
	13.2 Frans van Alebeek	83
	13.3 Jochem Sloothaak	87
	13.4 Geert Euverman	90
	13.5 Herman Simmelink en Frans ter Bogt	93
	13.6 Bert Benus	95
14.0	Toekomstperspectief	100
15.0	Bronnen	102

1.0 Inleiding

Van oudsher is mijn natuurbeleving aangewakkerd door jacht en verzamelwoede. Zelf ben ik een mooi voorbeeld van de eerste geschiedenislessen in het voortgezet onderwijs. Ik was en ben namelijk een jager en een verzamelaar. Hoeveel “trofeeën” kun je verzamelen als kind? Ikzelf ben een boerenkind. Kievitseieren zoeken, vissen, kalfjes, krielkippen met kuikentjes, konijnen fokken, lammetjes en veulentjes gaven invulling aan het leven op onze boerderij. Altijd wat te doen! Later meer natuur, meer weidevogels, eerste kievitseieren van de gemeente en weer later van een andere gemeente en daarna van de provincie Overijssel. Maar ook meer oog voor vlinders, andere boerenlandvogels en oog voor de langzame teloorgang van de natuur op het platteland. Daar heerst de schaalvergroting, ruilverkavelingen, gewasbescherming en efficiëntie. Maar waar is de liefde voor de natuur gebleven?

En waar blijft er ruimte voor weidevogels, maar ook voor de standvogels, onze boerenlandvogels. Tweeduizenddertien was het jaar van de Patrijs, in Twenterand start Wies met de Patries in 2017. Er ontstaat bewustwording van het unieke van een patrijzengebied ten oosten van Kanaal Almelo-De Haandrik. Graag doe ik nog even een rondje langs de velden, zoals ik mijn rondje Fortwijk en Kalkwijk noem. In 2019 constateerde ik een patrijzenexplosie, wat gebeurt hier, verwondering. Zelf nu met pensioen, nog meer rondjes langs de velden, dagboek plus waarnemingen bijhouden, steeds meer waarnemingen. Dat resulteert in foto's, filmpjes, tekeningen en schilderijen, columns en krantenartikelen. Kortom er lijkt wel sprake van een fascinatie! Ik ben nu zelf ook wies met de patries.

Patrijzen, standvogels, vogels van hier en ook al van vroeger. Een soort stamhouder met eerstgeboorte rechten in het gebied van Wieken en Dieken, de Kalkwieke, de Tonnendiek, de Fortwieke tot aan de Hammerdick en de Stenendiek. Een voormalig hoogveengebied dat pas halverwege de negentiende eeuw ontgonnen is. Patrijs de boerenlandvogel bij uitstek, bijna de krielkip van de het ouderwets boerenerf. Voor de gemeente Twenterand is de patrijs de signaalvogel voor natuurontwikkeling geworden. Mag ik u voorstellen: De Patrijs of in ons dialect de Patries! In het Duits: das Rebhuhn en in het Engels: the Grey Partridge en in Frans: Perdrix Grise. Moar wie holt het hier op de patries!

Een boek over het verleden, heden en de toekomst van patrijzen langs de Wieken en de Dieken.

Harm Jan Kersies

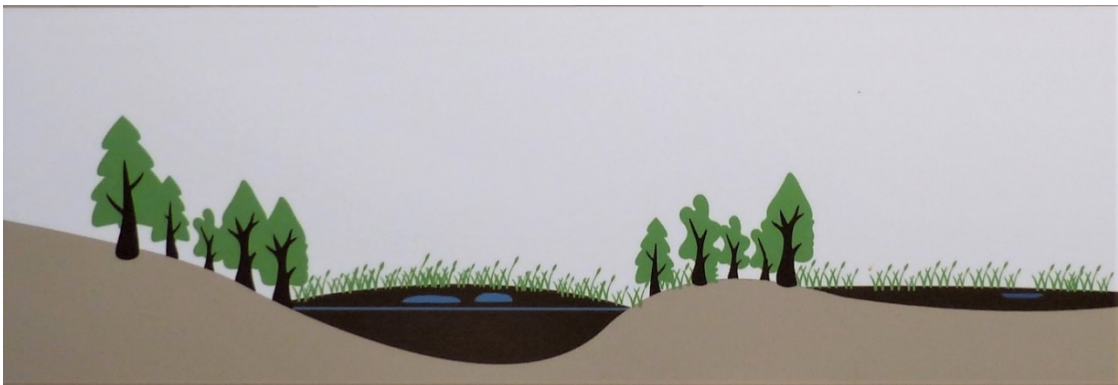
2.0 De Fortwijk en de Kalkwijk

Het gebied langs en om de Fortwijk en de Kalkwijk wordt begrenst door het Nieuwe Stroomkanaal, de Hammerdijk en Stenendijk en het Kanaal Almelo-De Haandrik en de Twistveenweg. Centraal ligt de Tonnendijk, die voor negentienhonderd Kloosterdijk werd genoemd. De weg van Den Ham naar het klooster in Sibculo.

Bij aardrijkskunde lessen zal het gebied aangeduid worden met het begrip dalgrond. Dat betekent zoveel dat na de vervening van het gebied de grond geschikt gemaakt is voor akkerbouw. Het veen is tot aan het onderliggende zandlaag afgegraven en de opzij geschoven bolsterlaag wordt na de vervening vermengd met de bovenlaag van het zand. Kenmerken van zo'n gebied is zeker sinds de ruilverkaveling diepe rechte afwateringssloten, gelijke kavels en hier en daar nog een spoorbiels als hoekpaal van een perceel. Met een beetje fantasie kun je je nog voorstellen hoe de ontginning erbij lag. Na de ontginning werden er eerst hoofdzakelijk akkerbouwgewassen geteeld. Dat is nu nog steeds zo, maar een paar veeteeltbedrijven hebben zich er nu ook gevestigd. De akkerbouw bestaat vooral uit de teelt van aardappels, bieten en granen. Mais wordt vooral door de veeboeren verbouwd. Maar hoe lag het gebied erbij voor de ontginning. In zijn boek *Vroomshoopse Geschiedenissen* schrijft drs. C.J. Bos hierover en over de ontginningstijd.

Het hoogveen

Tussen Wierden, Almelo, Hardenberg, Den Ham en Kloosterhaar lag eeuwenlang een enorm groot hoogveengebied, het oostelijke veengebied. Hier en daar prikten zandhoogtes het gebied in. Deze werden "haar" genoemd en dat begrip vind je bijvoorbeeld terug in regionale plaatsnamen als Kloosterhaar, Westerhaar en Beerzerhaar en Bruinehaar. Maar ook het veen komt terug in namen als Daarlerveen, Vriezenveen en Vriezenveensewijk, Veenweg en Twistveenweg.

Het ontstaan van hoogveen.

Rond 1400 werd een klooster gesticht in Sibculo. In Sibculo vind je zelfs een klein museum dat de geschiedenis van het klooster en Sibculo verteld. Rond 1850 kwam in Noord Oost Overijssel de grote vervening opgang. Het Zwolsekanaal werd gegraven en ook het Kanaal Almelo-De Haandrik, vrijwel tot aan Coevorden. De kanalen werden gegraven in opdracht van de Overijsselse Kanalisatie Maatschappij. Haaks op de kanalen werden afwateringswijken gegraven, de wieken! Hierdoor werd het veengebied ontwaterd en kon de turf afgevoerd worden naar bijvoorbeeld de Twentse industrie. Er wordt gesproken over een hoogveenlaag van zeven meter dik aan de kant van Den Ham en Beerze

oplopend naar elf meter dik hoogveen richting Kloosterhaar. Vanaf Vriezenveen tot voorbij Bergentheim zie je haaks op het Kanaal Almelo-De Haandrik rechte wijken. Een deel van deze wijken zijn later met zand gevuld en alleen in de naam komt het begrip wijk nog voor. Voorbeelden hiervan zijn Nonkeswijk, Kalkwijk en Fortwijk en verderop de Van Roijenswijk. De Fortwijk werd eerst Noord Wijk genoemd, maar door de aanwezigheid van een fort, waar zo'n vijftig seizoenarbeiders woonden is de naam in Fortwijk veranderd. Ook kwam ik in een publicatie de naam *De Fortwieke* tegen. Rondom Vroomshoop begrijp iedereen nog wel dat we het over de Fortwijk hebben. Kenmerkend voor zo'n veenkoloniaal gebied is buiten het weidse landschap ook de lintbebouwing langs de kanalen en de doorgaande wegen, de dieken, onder andere de Tonnendijk, de Hammerdijk, Stenendijk en de Kloosterdijk. Langs de wijken werden meestal geen bedrijven en gebouwen aangelegd, maar langs de dijken wel. Zowel de Kalkwijk en de Fortwijk hebben geen oorspronkelijke bebouwing. Aan het eind van de Fortwijk net voorbij het Stroomkanaal staat nog een typische Groninger boerderij, maar feitelijk ligt dit bedrijf aan de Hammerdijk. In de Kalkwijk ligt aan de kant van Westerhaar een haakse bocht. Iets verderop ligt nog een stukje van de oude Kalkwijk, met nog een haakse wijk richting de sportvelden van Westerhaar aan de Twistveenweg. Langs de dijken werden rijen eikenbomen gepland, soms wel dubbele rijen. Langs de Tonnendijk is de oudste bomenrij omgezaagd, maar bijvoorbeeld de Stenendijk heeft nog een oorspronkelijke bomenrij van uitzonderlijke schoonheid. Langs de Hammerdijk zijn enkel jaren gelden bomen omgezaagd en vervangen door heesters en andere ondergroei. Enerzijds werd dit gedaan als strategie tegen het oprukken van de eikenprocessierups, maar ook werd verwacht dat deze ondergroei goed zou zijn voor het in stand houden van de patrijzenpopulatie

De Stenendijk met imponerende eiken.

De Tonnendijk is ook de geschiedenis van de boerderijen en van de families die van elders kwamen en zich hier hebben gevestigd. Die Groninger boerderijen werden gebouwd tussen 1890 en 1920 en er verschenen imposante voorgevels met een naam erop. Het waren ook verhullende voorgevels waarachter armoede en andere sores werd verstopt. Fraaie namen staan er op de gevels, zoals Sallandia, Ceres, Johanneshoeve, Pertjaja of Ally. Namen met een verhaal, vaak alleen bij de families

bekend. Sommige bedrijven zijn nog steeds in het bezit van nazaten van die eerste boeren, die zich hier toen hebben gevestigd. Letterlijk zijn ze opvolgers van de pioniers van de eerste dag!

Ruim honderd jaar later zijn de boerderijen met de aanplant van toen nog steeds imposant.

Na de vervening kwam landbouwgrond beschikbaar en vestigden zich er met name Drentse en Groninger boeren. Voor een deel van de veenarbeider kwam er werk op de boerderijen, voor anderen ontstond er werk in fabrieken. In 1906 kreeg Vroomshoop een spoorwegverbinding met Almelo en Coevorden. Tijdens de vervening waren veel mensen nodig om al het werk te doen, zodat het aantal mensen flink toenam in deze regio. Van ouds her trokken de veenarbeiders met de verveners naar elders, maar nu eindigde hier de vervening, omdat steenkool turf vervening als brandstof. Het was tijd om het anders aan te gaan pakken. Voor veenarbeiders eindigde hier hun beroep. Hoewel zwaar werk denk ik dat menig veenarbeider later in de fabriek nog wel met weemoed aan het veen heeft teruggedacht. Pas in het begin van de jaren 50 van de vorige eeuw werden o.a. de Kalkwijk en de Fortwijk gedempt in het kader van de ruilverkaveling. Er wordt gesproken over een enorme landbouw technische vooruitgang. Met name de ontwatering is door de ruilverkaveling enorm verbeterd. Voor de ruilverkaveling stond het water in de Fortwijk, maar ook in andere wijken, even hoog dan in het Kanaal. Aan het begin van de Fortwijk lag een vlotbrug om je weg langs het kanaal te kunnen vervolgen. Maar niet alleen aan de Fortwijk maar ook aan weerszijden van de Kalkwijk lag een vlotbrug en ook aan het eind van de Tonnendijk lag een brug. Een al wat oudere boer vertelde mij, dat hij als kind wel met zijn vader met paard en wagen over zo'n brug was gereden. Voor paarden een gevreesde brug waar je tussen de planken door het water onder de brug kon zien. Alleen als het paard werd vastgepakt aan het halster wilde het de brug oversteken.

A: Hoogveen, B: Moerasveen, C: Veen met humeus zand en zandige klei, D: Sterk zandig moerasveen, E: fluvioglaciale mantal, fijne tot middelkorrelige zanden, F: Stuifzand. Bron: Vroomshooper Geschiedenissen

Bij veel neerslag liep eerder water het gebied in, dan dat er sprake was van afvoer van het water. Door de ruilverkaveling is een slimmere manier bedacht om toch tot goede afwatering te kunnen komen. Nu is de waterstand in het agrarische gebied langs de Fortwijk en de Kalkwijk een stuk lager dan de waterstand in het Kanaal Almelo-De Haandrik. Qua kavel indeling is de situatie nauwelijks veranderd. De perceelsloten lopen noord zuid en halverwege de Tonnendijk en de Fortwijk loopt een afwateringssloot oost west. Tussen Kalkwijk en Tonnendijk ligt er ook een afwateringssloot oost west.

De letter A op de kaart geeft het huidige patrijzengebied weer. Dit gebied is rond 1850 zo vormgegeven met het graven van de Kalkwijk, Fortwijk en het Kanaal Almelo-De Haandrik. Links van het kanaal ligt de kern van Vroomshoop en het tracé van het Zwolsekanaal.

Voor de vervening

Maar hoe zag het gebied er uit voor de vervening uit en werd het gebied ook al voor de vervening door de schaarse bewoners geëxploiteerd? Voor de vervening werden in het gebied stukjes veen afgebrand en vervolgens werd daar in eerste instantie boekweit geteeld. Vanuit Den Ham en Daarle voorzagen mensen zo voor een deel in hun levensonderhoud. Later werden er ook rogge en aardappels verbouwd. Boekweit pannenkoeken waren zo'n beetje het belangrijkste voedsel in de regio. Maar ook elders in b.v. Drenthe vormde boekweit een belangrijke voedselbron. Met boekweit pannenkoeken, gekookte aardappels en roggebrood hebben we wel de belangrijkste voedselbronnen bij elkaar. En natuurlijk zullen de meeste gezinnen ook een groentetuin hebben gehad en enkele fruitbomen. Misschien werden er zelfs ook nog wel enkele bijenkorven beheerd. En ook hier zullen stropers actief zijn geweest en wellicht is armoe nog wel een beter motief om te stropen, dan de hebzucht van de stropers van tegenwoordig.

Na verloop van tijd (max. 10 jaar) was zo'n akker uitgemergeld en werden er nieuwe stukjes veen verbrand en in cultuur gebracht. De uitgeputte akkers werden weer teruggegeven aan de natuur. Op een kaart staat voor het gebied ten zuiden van de Tonnendijk richting de Kalkwijk de naam "Wilde Akkers". Dat geeft wel een beetje aan hoe daar de grond al gebruikt was en nu weer verwilderde. Bij zo'n manier van exploitatie van de grond spreken we over veenbrandcultuur of ook wel boekweitbrandcultuur. In Vroomshoop hebben we een straat die de Boekweitakkers heet. En in Drenthe waar ik ben opgegroeid had je ten zuiden van Westerbork de Boekweitenplas. Het moge duidelijk zijn dat ook daar boekweit akkertjes te vinden waren.

Veenbrandcultuur

De veenbrandcultuur is een oude methode om vruchtbare stukken grond in een hoogveen gebied te maken. Zowel in Noordoost Nederland en delen van Noord Duitsland werd deze methode tussen pakweg 1700 en 1900 toegepast. De bovenlaag werd aan de kant "geschoven" en de bovenlaag van het veen werd los getrokken. Nadat de bovenlaag opgedroogd was, werd de bovenlaag in brand gestoken en verbrandde de losse bovenlaag. Wie wel eens een veenbrand heeft meegemaakt, weet dat die tijden kan blijven roken. De luchtverontreiniging moet enorm zijn geweest. Door de brand ontstond een as laag op een ondergrond van veen. Hierop werden de gewassen geteeld, totdat de grond langzamerhand uitgemergeld was. Dan werden er nieuwe akkers aangelegd en de eerdere akkers werden aan hun lot overgelaten. De verkregen vruchtbare grond werd vooral gebruikt voor de teelt van boekweit. Maar ook werden er aardappels en rogge geteeld. Die aardappel- en roggeteelt zal voor patrijzen heel gunstig zijn geweest, omdat deze gewassen het jaar rond voor dekking en voedsel zullen hebben gezorgd. Vanaf 1850 begon de grote vervening, waarbij de totale veenlaag werd afgegraven tot aan de onderliggende zandgrond. In pakweg 75 jaar is een enorme hoeveelheid

veen/turf gewonnen en afgevoerd. De overgebleven dalgrond werd met de opzij geschoven bovenlaag (bolster) vermengd. Ik sprak onlangs een boer, die nog wist dat zijn vader speciaal bolster kocht om

De bovenlaag wordt in brand gestoken, waarbij de droge bovenlaag verbrand.

zijn akkerland te verbeteren. Nog steeds is de grond langs de Fortwijk en de Kalkwijk stuifgevoelig. De zandlaag onder het veen bevatte weinig voedingsstoffen en heeft weinig structuur. Bodemverbetering maakt nog steeds deel uit van het boeren op deze grond. De Engbertsdijksvennen zijn de laatste plaats waar in Overijssel nog veen werd gewonnen. In het plaatselijke Veenmuseum in de gemeente Twenterand kun je daar een beeld van krijgen. Tijdens de veenbrandcultuur werden maar relatief kleine stukjes veen ontgonnen. Verder zal het leven van vogels en wild niet erg in de war zijn geschopt door de menselijke activiteiten. Het gebied was groot genoeg om naast elkaar te bestaan. Patrijzen hebben zich vast zonder problemen gehandhaafd. Sterker nog, mijn verwachting is dat patrijzen zich juist uitgebreid hebben, omdat met name rogge voor de winter ingezaaid wordt en de net opgekomen rogge perfect voedsel is voor patrijzen. Hierdoor zal de wintersterfte zijn afgenomen en zullen vervolgens na de winter meer paren aan een broedpoging zijn begonnen. Ook nu nog wordt de wintersterfte op ongeveer dertig procent geschat. Ik moet concluderen dat dit een substantieel verlies is. Per winter zullen er wel verschillen zijn, maar met een mislukt broedseizoen ben je in een paar jaar meer dan de helft van de populatie kwijt.

*Citaat: De Patrijs is een standvogel van het open agrarisch gebied en komt ook voor op **heidevelden en hoogvenen**. De Patrijs heeft een voorkeur voor bouwland, afgewisseld met dijken, slootranden en wegbermen. De aanwezigheid van onkruiden en bloemrijke stroken heeft een sterk aantrekkende werking op de Patrijs. De Patrijs voedt zich met zowel plantaardig als dierlijk materiaal.*
Bron: Sovon

Verder las ik in een publicatie, dat onder anderen wolven en wilde varkens in dit veengebied leefden. Ten oosten van Vroomshoop lag met een meeuwenplas een natte plek in het veen. Ik veronderstel dat rondom die meeuwenplas ook kieviten, grutto's en wulpen hebben gebroed, net als vroeger (jaren 50 en 60 vorige eeuw) rondom de Boekweitenplas bij Westerbork.

De Engbertsdijksvenen nu, zag de wereld er van Den Ham tot aan Kloosterhaar er zo uit?

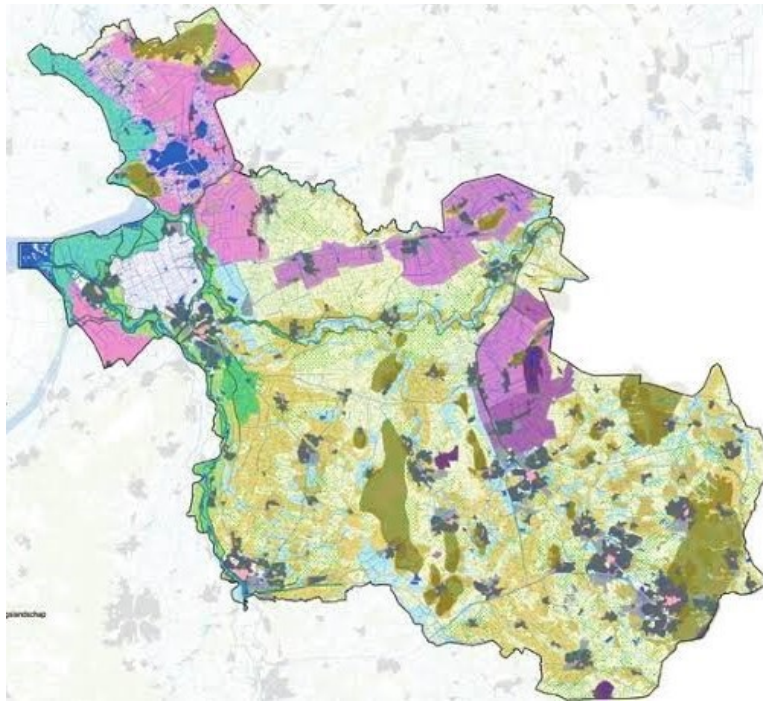
Met de komst van gewassen als aardappels en granen zal voor patrijzen ook een prima leefgebied zijn ontstaan. Ook nu nog foerageren patrijzen 's winters graag op ingezaaide roggeakkers. Als vanggewas wordt rogge vaak toegepast op maisakkers en zo spelen die ook nu nog een rol in de overleving van patrijzen. Kortom de veenbrandcultuur zal de natuur nog niet al te zeer hebben verstoord. Aangezien patrijzen nogal gebiedsgetrouw zijn, denk ik dat ze na de grote vervening hebben geprobeerd te dealen met de nieuwe situatie en op de nieuwe landbouwgronden broedpogingen hebben ondernomen. Waarbij aangetekend moet worden dat patrijzen echte standvogels zijn die weliswaar vaak onzichtbaar, maar toch een heel kalender jaar rond in een gebied aanwezig zijn. Hetgeen betekent, dat ook het hele jaar voedsel voor patrijzen aanwezig moet zijn.

Maar de totale vervening heeft voor de dieren en vogels geleid tot een compleet andere situatie. Onvoorstelbare hoeveelheden veen zijn gewonnen en verscheept. Dankzij de Engbertsdijksvenen kunnen we ons nog enigszins een beeld vormen hoe het gebied er uitgezien heeft voorafgaand aan de vervening. Helaas broeden er geen patrijzen meer in de Engbertdijksvenen. Terwijl er op de landerijen rondom het veen wel patrijzen bevinden. Je zou kunnen zeggen dat patrijzen zich inmiddels geheel aan agrarisch gebied hebben aangepast!

De vervening

Aan het begin van 1856 werd begonnen met het graven van de Fortwijk. Vermeld staat dat hiervoor de Fortwijk een zandweg was. Kennelijk ging er op die plek een zandweg het veengebied in. Daarvoor lag er ook nog geen tracé van het Kanaal Almelo-De Haandrik dus de vraag is vanwaar je deze zandweg kon bereiken. Misschien was de Fortwijk wel een toegangsweggetje richting boekweitakkers. Alleen al het idee dat zowel het Kanaal als de wijken met de hand werden gegraven is voor ons nu nauwelijks voor te stellen. Wel weer logisch dat het uitgegraven zand naast het kanaal werd neergestort, zodat als vanzelf naast het kanaal een dijk ontstond. Bij de Fortwijk zal dat niet anders zijn geweest. Aan de kop van de Kalkwijk stonden een aantal kalkovens, belangrijk voor het maken van voldoende cement voor de bouw van boerderijen en woningen. Van de Kalkovens is niets meer over dan slechts een verhoging van de grond. In Dedemsvaart zijn een drietal kalkovens bewaard gebleven.

Het verdiepen van het Kanaal Almelo De Haandrik heeft recent geleid tot ondermijning van deze dijk en aangrenzende woningen. Het met de hand aangelegde Kanaal heeft meer dan honderd jaar goed voldaan, maar de nu met modern materieel uitgevoerde verdieping leidt tot aanzienlijke problemen. Wat een ellendige ironie, vooral voor de bewoners langs het Kanaal!

De veengebieden van Overijssel. Ten noorden van Vriezenveen ligt tot aan Hardenberg een groot hoogveengebied en met een donkere vlek worden de Engbertsdijkswateren aangegeven. Dit is het restant van het oorspronkelijke Oostelijke hoogveengebied. Linksboven ligt het laagveengebied tussen Zwolle, Meppel en Steenwijk. Middenin boven ligt Dedemsvaart.

In Noord en Oost Nederland zijn enorme veengebieden ontgonnen. De veenkoloniën op de grens van Groningen en Drenthe, hele gebieden ten noordoosten van Hogeveen en vervolgens tussen Hardenberg en Vriezenveen is grofweg de volgorde waarin dit is gebeurd. In de Engbertsdijkswateren is het langst nog naar turf gegraven. Maar de winning van steenkool heeft de turfwinning uiteindelijk overbodig gemaakt. Een bedrijf dat potgrond maakt deels van en met veenresten is het laatste wat nog herinnerd aan de grote vervening. In de plaats kwamen fabrieken, waar veel ongeschoold personeel uit de voeten kon. Je moet uiteindelijk wel de kost blijven verdienen! Aan de Paterswal ligt het Veenmuseum, dat de herinnering aan de grote ontginning levendig wil houden. Het is een mooie plek om in het verleden te duiken.